

## УДК 343.95

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.12>

**Євсюков Олександр Феліксович,**

кандидат педагогічних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса»

ORCID ID: 0000-0002-3554-8848

**Постановка проблеми.** В умовах сучасного реформування судово-експертної діяльності практика судової психологічної експертизи вимагає методологічного окреслення, яке базується як на усталених, класичних розробках, так і виробляє новітні дослідницькі напрямки. Судова психологічна експертиза (далі – СПЕ) є складовою судової психології – одного із розділів юридичної психології. СПЕ має еволюцію свого розвитку понад 100 років та як вид самостійного експертного дослідження здолала у своєму розвитку складний шлях.

Однією із важливих умов забезпечення коректного використання досягнень сучасної психології в експертній практиці є реалізація диференційного підходу – тобто окреслення можливих і припустимих меж експертного психологічного аналізу, який визначається предметним простором наукової психології, а ракурс дослідження та здобуття експертно значущих результатів забезпечуються загальними принципами наукової психології й характерним для СПЕ принципом контекстуальності. На нашу думку, найбільш сучасними й аргументованими є методологічні позиції, що визначають об'єктом СПЕ людину як особистість (підекспертну особу), сукупність джерел інформації, що відображають відомості про її психічну діяльність за юридично значущих обставин. Предметом СПЕ є психологічні факти (феномени), що відображають сукупність психічних явищ (психічні процеси, психічні стани, індивідуально-психологічні особливості тощо), які виявляються в поведінці людини за обставин, що досліджуються у справі [1, с. 463]. Одним із

предметних видів СПЕ, який динамічно привертає увагу в цивільному судочинстві є судово-психологічне дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди.

**Мета та завдання дослідження.** Метою статті є теоретичне розкриття та досвід специфіки виконання судово-психологічної експертизи у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди в цивільному судочинстві з результатом психодіагностичного дослідження змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах та у соціальному функціонуванні підекспертної особи, яка розглядалася у цивільній справі.

**Виклад основного матеріалу.** Психологічні аспекти теорії та практики судово-психологічної експертизи розроблялися у дослідженнях вітчизняних науковців – Н. В. Алікіної, О. М. Бандурки, О. А. Герасименко, Т. М. Єгорової, В. А. Журавля, О. В. Землянської, Н. І. Клименко, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, І. А. Петрової, Т. В. Савкіної, Е. Б. Сімакової-Єфремян, О. О. Сліпець, Г. О. Спіциної, О. П. Снігерьова, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепитька, М. Г. Щербаковського та ін.

Проблема відшкодування моральної шкоди виступає найцікавішою з теоретичної точки зору, але чи не найскладнішою на практиці. Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ВС України) «Про судову практику по справах про відшкодування моральної (нематеріальної) шкоди» від 31.03.1995, №4, моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних або фізичних страждань або

інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [3].

Психічні страждання (на моральному рівні) – це комплекс почуттів та емоційних станів людини, насичений негативними переживаннями, що виникають під впливом психологічно деструктивних подій, глибоко зачіпають провідні морально-етичні цінності особистості, порушують відчуття благополуччя, самопочуття та змінюють діяльність.

Тобто, у відповідності із чинним законодавством така моральна шкода може бути заподіяна у результаті – страждань, принижень, моральних переживань, порушень прав, незаконних дій й інших негативних наслідків. Обставини, що охоплені поняттям моральна шкода:

- моральні або фізичні страждання;
- приниження честі, достоїнства, престижу або ділової репутації;
- моральні переживання у зв'язку з ушкодженням здоров'я;
- порушення права власності (у тому числі інтелектуальної);
- порушення прав, наданих споживачам;
- порушення інших цивільних прав;
- незаконне перебування під слідством і судом;
- порушення нормальних життєвих зв'язків внаслідок неможливості продовження активного громадського життя;
- порушення відносин з оточуючими людьми;
- настання інших негативних наслідків [6, с. 7].

Психотравмуючих подій багато як у воєнний, так і у мирний часи: насилля в родині, насилля в інституціях (в інтернатних закладах), кримінальні випадки, дорожньо-транспортні пригоди, різноманітні нещасні випадки, скривдження, занедбання у дитинстві, гострі міжособистісні конфлікти, фізичне та сексуальне насильство, важкі хвороби, стихійні та техногенні лиха. Посттравматичний стресовий розлад може тривати роками й десятиліттями після пережитих травм. В ході свого життя людина потрапляє в різні обставини та зазнає впливу багатьох факторів, окремі з яких, з огляду на свою загрозливість, інтенсивність та непередбачуваність є травматичними [2, с. 123–124].

Будь-яке зіткнення з травматичними подіями спричиняє сильний стрес. У ситуації стресу людська нервова система реагує збудженням, у результаті чого вивільняються гормони (зокрема, норадреналін) необхідні для того, щоб людина швидше зорієнтувалась та відреагу-

вала на загрозу. Найбільше збуджується ділянка мозку, яка називається мигдалеподібним тілом. Вона є і у тварин, і у людей і відіграє дуже важливу роль у швидких реакціях на небезпеку. Завдяки мигдалеподібному тілу, організм знаходиться в стані підвищеної готовності до базових, необхідних у критичних ситуаціях реакцій – втечі та нападу. В нормі, після припинення дії травмуючих факторів, збудження згасає завдяки дії інших гормонів (зокрема кортизолу) і нервова система та весь людський організм повертається до свого звичайного функціонування. У людей, які мають посттравматичний стресовий розлад нервова система не повертається до норми та продовжує перебувати у стані збудження. Активуючі гормони продовжують вироблятися, впливаючи на виникнення та підтримання таких симптомів, як збудливість, агресивність, тривожність. Будь-які нагадування про травматичну подію викликають зростання збудження та знову повертають людину у ситуацію травми, провокуючи нав'язливі спогади і зростання тривоги. Під час активації мигдалевидного тіла, прифронтальна кора головного мозку, яка відповідає за логічне опрацювання інформації та прийняття зважених рішень – втрачає активність. Людина втрачає здатність ясно мислити і продовжує реагувати так, ніби небезпека і досі присутня в її житті. Вона може бути агресивною, вибуховою у відповідь на незначні подразники або, перебувати у страху та паніці, будь-що плакати та відчувати тривогу [2, с. 126].

У випадку цивільного судочинства експертиза моральної шкоди може призначатися з моменту подачі позову, тобто на самому початку судового розгляду. Для призначення експертизи необхідно:

- заява фізичної (юридичної) особи або визначення суду про призначення експертизи;
- письмова заява адвоката, офіційного представника або фізичної (юридичної) особи про призначення експертизи включає:
  - П.І.Б. (назва) особи;
  - місце проживання/реєстрації (місце розташування) особи;
  - вид послуги;
  - питання, поставлені на розгляд експертизи;
  - інші реквізити, необхідні для проведення експертизи (фабула справи, вимоги позивача, дата, підпис тощо);
- у випадку винесення визначення суду, воно повинне включати всі необхідні реквізити, а також інформацію про те, на кого покладені витрати по оплаті експертизи;



Виходячи із змісту ознак психічних страждань (на моральному рівні), для вирішення експертних завдань на стадії аналітичного дослідження необхідно визначити:

- соціально-психологічні параметри ситуації, що розглядається у цивільній справі;
- особливості психічної діяльності під експертної особи (потерпілого, позивача) у межах ситуації, що розглядаються у цивільній справі;
- наявність/відсутність та характер змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах та у соціальному функціонуванні під експертної особи (потерпілого, позивача) у межах ситуації, яка розглядається у цивільній справі [4].

На одному з прикладів продемонструємо отримані дані в судово-психологічній експертизі.

Так, психобіографічний аналіз, наданих на дослідження матеріалів та експертної бесіди, свідчить про те, що потерпіла Особа 1 на обліках у лікарів нарколога та психіатра не перебуває, за місцем реєстрації характеризується з задовільного боку. За місцем роботи характеризується як організатор, який володіє та застосовує освітні технології, методичні прийоми, педагогічні засоби, різні форми позаурочної роботи, а з 01.03.2022 року тимчасово не працює, знаходиться у відпустці за свій рахунок до закінчення воєнного стану.

За результатами психодіагностичного обстеження, до основних індивідуально-психологічних особливостей потерпілої Особи 1 відноситься переважно меланхолічний тип темпераменту, що характеризує її як людину надмірно чутливу з фіксацією інтересів на явищах власного внутрішнього світу, емоційно нестійку. Вона має підвищену тривожність, схильність до стресів, після яких відновлюється довго та болісно. Основними рисами Особи 1 є емоційність, чутливість, тривожність, красномовство, боязкість, глибокі, тонкі відчуття. Найбільш помітними рисами є доброта, співчуття іншим людям або тваринам, чуйність, доброта, емпатія до чужих досягнень. Домінуючими характеристиками є: потреба в дії, емоційна залученість до змін, в комунікації; оптимізм, емоційна нестійкість, легка прив'язаність до різних соціальних ролей, демонстративність, потреба подобатися іншим, залежність від впливів зовнішнього середовища, пошук визнання в міжособистісній взаємодії, у виборі виду діяльності спрямованість так, щоб сам процес діяльності приносив задоволення, широта кола інтересів і висока активність в суспільстві з тенденцією до послідовності в прийнятті рішень сприяють

ефективній діяльності. Особа 1 відноситься до не конфліктних людей, пунктуальна, скрупульозна, сумлінна, схильна строго дотримуватися плану, старання в проведенні дій, орієнтована на якісну роботу і виняткову точність, схильна до частого самоконтролю, рухлива, доброзичлива, ділова, винахідлива, блискуча співрозмовниця, енергійна, активна, ініціативна. Особі 1 також характерна вразливість, вона сприймає будь-які життєві події серйозніше, ніж інші люди. Гостро реагує на події, де комусь загрожує небезпека, вони можуть викликати у неї сильний шок, який надовго не забувається і може призвести до проблем зі сном. Характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, тривалістю страждань травматичних подій.

Між Особою 1 та її донькою були дуже близькі відносини, вони були разом завжди, по роботі були спільні інтереси, мешкали вони дуже близько, разом подорожували по різних країнах та місцях, усі свята та якісь світлі події проводили завжди разом та разом виховували сина доньки. Також донька доглядала за своїм батьком, тому що йому ампутували ногу, та кожного дня приходила щоб допомогти йому зробити перев'язки та уколи інсуліну. Коли донька перестала виходити на зв'язок, Особа 1 дуже важко переживала зникнення доньки, вона її всюди шукала, їздила до роботи доньки, збирала відомості. В цей період Особа 1 майже не спала та пила заспокійливі пігулки.

Коли доньку знайшли без ознак життя, вбитою, та довели, що вбив її чоловік, Особа 1 була в дуже шоківому стані, кричала, істерично поводити себе, плакала не зупиняючись, бо для неї це стала велика трагедія. До сьогоднішнього дня Особа 1 зі сльозами на очах згадує свою доньку, переглядає відеозаписи, регулярно ходить на кладовище до її могили.

Зазначена ситуація вбивства її доньки стала причиною переживання Особою 1 горя, внесла негативні зміни в її емоційний стан, призвела до руйнування звичних і комфортних сімейних стосунків та виникнення відчуття непоправної втрати. Переживання даної ситуації супроводжувалось низкою інтенсивних негативних емоцій: тривоги, хвилювання, гніву, тривалої емоційної напруги. Зазначене призвело до виникнення негативних емоцій, емоційного дискомфорту, довічної втрати значимих контактів, раптових та неочікуваних змін звичного стереотипу життя, до душевних (моральних) страждань. Маючи схильність до стресів, ситуація жорсткого вбивства її рідної доньки переживається Особою 1 як потрясіння (інтенсивна

психотравмуюча), яке позбавило її життя багатьох яскравих фарб. Зіткнувшись з трагічною ситуацією в своєму житті, із завданими їй стражданнями, вона виказує відчай та скарги на долю. Встановлено наявність змін у функціонуванні окремих структур особистості, що призвели до руйнівних, частково зворотних порушень в основних сферах соціального функціонування (життєва криза) внаслідок вбивства її доньки.

При виконанні даної судово-психологічної експертизи характер дій та ступінь вини спричинювача шкоди встановлений у судовому порядку. Тому процедура орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань дозволяє однозначно застосувати значення коефіцієнту ступеня впливу, відповідальності та характеру діяльності спричинювача шкоди у виникненні та динаміці ситуації, що досліджується за справою.

У випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні з мінімальним розміром заробітної плати чи неоподатковуваним мінімумом доходів громадян, суд під час вирішення цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи [3].

**Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.** Судова

психологічна експертиза моральної шкоди в цивільному судочинстві має логіку свого розвитку та закономірності функціонування. Дотримуючись зазначених вимог та особливостей виконання СПЕ моральної шкоди в цивільному судочинстві, експертом встановлюється наявність/відсутність моральних страждань, що пов'язані з психологічно деструктивним посяганням на соціальну сутність особистості та прав, які охороняються законом.

Розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

Результати аналізу наявної на сьогодні методики судової психологічної експертизи моральної шкоди свідчать про ефективність її застосування в експертній практиці. Водночас поява нових особливостей вимагає подальшого її удосконалення.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Класифікація судових експертиз : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.; за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021. 568 с.
2. Овчаренко О. Ю. Психологія стресу та стресових розладів : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2023. 266 с.
3. Пленум Верховного суду України / постанова від 31.03.1995, №4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» із змінами відповідно постанови пленуму ВС України від 25.05.2001, № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 25.02.2025).
4. Стрельникова Л. В. Методика судово-психологічної експертизи / психологічного дослідження визначення наявності моральної немайнової шкоди, розміру відшкодування / компенсації за моральну шкоду, її наслідки. Київ : ПП «ПФ «Фоліант», 2021. 180 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 25.02.2025).
6. Шевцов С.О., Тимошенко А.І. Визначення розміру моральної шкоди: правові засади та експертні методики. Харків : МВС України: експертна служба, 2011. 52 с.

**Євсюков Олександр Феліксович**

#### **Судово-психологічна експертиза моральної шкоди в цивільному судочинстві**

В статті розглядається з теоретичної точки зору один із предметних видів судової психологічної експертизи, який динамічно привертає увагу в цивільному судочинстві – судово-психологічне дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Констатовано, що судова психологічна експертиза є складовою судової психології та одного із розділів юридичної психології. Підкреслено, що важливою умовою забезпечення коректного використання досягнень сучасної психології в експертній практиці є реалізація диференційного підходу через окреслення можливих і припустимих меж експертного психологічного аналізу, який визначається предметним простором наукової психології, а ракурс дослідження та здобуття експертно значущих результатів забезпечуються загальними принципами наукової психології й характерним для судово-психологічної експертизи принципом контекстуальності. Визначено об'єктами судово-психологічної експертизи особистість та сукупність джерел інформації, що відображають відомості про її психічну діяльність за юридично значущих обставин. Визначено предметом судово-психологічної експертизи психологічні факти, що

відображають сукупність психічних явищ, які виявляються в поведінці людини за обставин, що досліджуються у справі. Зазначено, що ситуації насилля в родині, насилля в інституціях, кримінальні випадки, дорожньо-транспортні пригоди, різноманітні нещасні випадки, скривдження, занедбання у дитинстві, гострі міжособистісні конфлікти, фізичне та сексуальне насильство, важкі хвороби, стихійні та техногенні лиха викликають у людини психічні страждання. На підставі досвіду специфіки виконання судово-психологічної експертизи у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди в цивільному судочинстві висвітлено результати психодіагностичного дослідження змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах та у соціальному функціонуванні підекспертної особи, які розглядалася у цивільній справі. Акцентовано на ефективності застосування в експертній практиці наявної на сьогодні методики судової психологічної експертизи моральної шкоди та подальшого її удосконалення.

**Ключові слова:** судово-психологічна експертиза, моральна шкода, страждання, особистість, цивільне судочинство, відшкодування, методика.

**Yevsiukov Alexander**

#### **Forensic psychological examination of non-pecuniary damage in civil proceedings**

The article considers from a theoretical point of view one of the subject types of forensic psychological examination, which is dynamically attracting attention in civil proceedings – forensic psychological research in cases of infliction of moral suffering on a person and compensation for moral damage. It is stated that forensic psychological examination is a component of forensic psychology and one of the sections of legal psychology. It is emphasized that an important condition for ensuring the correct use of the achievements of modern psychology in expert practice is the implementation of a differential approach through the delineation of possible and permissible boundaries of expert psychological analysis, which is determined by the subject space of scientific psychology, and the perspective of research and obtaining expertly significant results are provided by the general principles of scientific psychology and the principle of contextuality characteristic of forensic psychological examination. The objects of forensic psychological examination are defined as a person and a set of sources of information that reflect information about his mental activity under legally significant circumstances. The subject of forensic psychological examination is determined to be psychological facts that reflect the set of mental phenomena that manifest themselves in a person's behavior under the circumstances investigated in the case. It is noted that situations of violence in the family, violence in institutions, criminal cases, road accidents, various accidents, abuse, neglect in childhood, acute interpersonal conflicts, physical and sexual violence, serious illnesses, natural and man-made disasters cause mental suffering in a person. Based on the experience of the specifics of performing forensic psychological examination in cases of infliction of moral suffering on a person and compensation for moral damage in civil proceedings, the results of psychodiagnostic research of changes in the emotional state, individual psychological manifestations and social functioning of the person under examination, who was considered in a civil case, are highlighted. The emphasis is on the effectiveness of the application in expert practice of the currently available methodology of forensic psychological examination of moral damage and its further improvement.

**Key words:** forensic psychological expertise, moral harm, suffering, personality, civil proceedings, compensation, methodology.